

Bożena IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA
(Lublin, KUL)

ŚWIECCY JAKO FUNDATORZY KOŚCIELNYCH BUDOWLI W RZYMIE WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIM*

W opublikowanym w III tomie „Sympozjów Kazimierskich” artykule o roli biskupów jako fundatorów budowli kościelnych w Rzymie, pisałam, że „to przede wszystkim cesarze i członkowie ich rodzin fundowali, a więc budowali z własnych funduszy oraz hojnie uposażali monumentalne bazyliki. Fundatorami kościelnych budowli i cmentarzy byli też prezbiterzy oraz liczni, często znani tylko z imienia, przedstawiciele laikatu”¹. To właśnie działalność tej ostatniej grupy fundatorów jest tematem niniejszego artykułu. Fundacje cesarskie bowiem, które wprowadziły na teren Miasta i jego Suburbium chrześcijańską architekturę o monumentalnej skali, to problem osobny, który ma już swoją bogatą literaturę². Dzięki niej znani są stosunkowo dobrze fundatorzy, przede wszystkim z dynastii konstantyńskiej (pierwsza połowa IV wieku) oraz teodozjańskiej i walentyniańskiej (koniec tegoż stulecia i pierwsza połowa wieku następnego), a także ich budowle, a więc Basilica Constantiniana i Basilica Sanctae Crucis, Ecclesia Petri ad Vincula i Basilica Sancti Stephani, cmentarne bazyliki *ad corpus* Piotra na Watykanie i Pawła przy Via Ostiensis oraz tzw. bazyliki cyrkowe (przy Via Appia *ad catacumbas*, przy skrzyżowaniu Via Appia z Via Ardeatina, przy Via Labicana *ad duas lauros*, przy Via Nomentana i przy Via Tiburtina). Wzniesione z rozmachem i bogato wyposażone cesarskie fundacje umożliwiły chrześcijanom spotkanie się i sprawowanie

* Za przejrzenie tekstu i cenne uwagi dziękuję panu Januszowi Kuczyńskiemu.

¹ Por. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, *Rola biskupów jako fundatorów budowli w procesie chrystianizacji Rzymu*, w: *Sympozja Kazimierskie*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, III, Lublin 2002, 25.

² Por. m.in. L. Voelkl, *Die Kirchenstiftungen des Kaisers Konstantin im Lichte des römischen Sakralrechtes*, Köln – Opladen 1964; R. Krautheimer, *The Ecclesiastical Building Policy of Constantine*, w: G. Bonamente – F. Fusco (red.), *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico*, Macerata 18-20 dicembre 1990, II, Macerata 1993, 509-552; K. Aland, *Kirche und Staat in der Frühzeit*, ANRW 23, 1, s. 109-111; E. Jastrzębowska, *Les fondations constantiniennes à Rome: textes et monuments*, „Archeologia” 44 (1993) 59-68; R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impériale et son administration du IVe au VIe siècle*, Rome 1989, 585-593 (= CEFR, 121).

czynności kultowych we wnętrzach o charakterze wręcz luksusowym. Wydaje się jednak, że korzystano z nich tylko w sytuacjach szczególnych, na przykład podczas wyborów biskupa Rzymu oraz przy okazji ważnych świąt.

Codziennie i niedzielne funkcjonowanie Kościoła było natomiast możliwe przede wszystkim dzięki prywatnym fundatorom, duchownym i świeckim, którzy wspierali różne formy kościelnej działalności między innymi poprzez finansowanie *sumptu proprio* obiektów przeznaczonych na użytek członków wspólnoty. Poczynając od końca II wieku takimi obiektami stały się grobowce³; był to już bowiem ten okres w dziejach chrześcijaństwa, w którym kwestia pochówku i posiadania grobu stała się dla chrześcijan nie mniej ważna niż dla pogan⁴. Tertulian tak opisywał zwyczaje panujące wówczas w Kościele kartagińskim:

„każdy przynosi umiarkowany datek w oznaczonym dniu miesiąca, albo kiedy chce i o ile chce, i może [...] z kasy tej nie wydaje się ani grosza na uczy i pijatyki, lub obżarstwa bez pożytku, ale na życie i pogrzeb biednych”⁵.

W III wieku również w Rzymie w grobowcach (κοιμητήρια) zbiorowych, bo takimi były przecież korytarze katakumb, chowano obok siebie licznych wiernych Kościoła. Powstawały coraz bardziej rozległe nekropolie o charakterze wspólnotowym, przeznaczone dla członków gminy chrześcijańskiej, ale fundowane przez prywatnych właścicieli działek cmentarnych udostępnianych współwyznawcom. Taki stan rzeczy mógł być naturalną konsekwencją sytuacji Kościoła, który w okresie przedkonstantyńskim nie miał osobowości prawnej i tym samym nie mógł ani fundować czegokolwiek, ani posiadać żadnej własności⁶. Założycielami i właścicielami, indywidualnymi lub kolegialnymi⁷, najstarszych chrześcijańskich cmentarzy były zatem na ogół osoby świeckie⁸,

³ Por. B. Wronikowska, *Vestigia christianorum. Świadczenia obecności chrześcijan w Rzymie przedkonstantyńskim*, Lublin 1994, passim.

⁴ Por. *Traditio Apostolica* 40, Sch 11bis, 122. Zastrzeżenia co do rekonstrukcji i autorstwa tekstu *Tradycji Apostolskiej* zob. A. Faivre, *Ordonner la fraternité. Pouvoir d'innover et retour à l'ordre dans l'Eglise ancienne*, Paris 1992, 377-382.

⁵ *Apologeticus* 39, 6, CCL 1, 151, tłum. J. Sajdak, POK 20, 157; por. K. Obrycki, *Problematyka charytatywna w pismach Tertuliana*, VoxP 17 (1996) t. 30-31, 91-109.

⁶ Por. G. Bovini, *La proprietà ecclesiastica e la condizione giuridica della Chiesa in età precostantiniana*, Milano 1949, 71-91.

⁷ Por. V. Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal III al VI secolo*, w: *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano*, ed. I. di Stefano Mazella, Città del Vaticano 1997, 124.

⁸ Eric Rebillard, w opublikowanych w latach 90-tych XX wieku artykułach (*Koimeterion e Coemeterium: tombe, tombe sainte, necropole*, „Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Antiquité” = MEFRA 105:1993, 975-1001; *L'Eglise de Rome et le développement des catacombes. A propos de l'origine des cimetières chrétiens*, MEFRA 109:1997, 741-763), twierdzi, że ich fundatorami i właścicielami były przede wszystkim osoby prywatne, poddając tym samym w wątpliwość jeden z „pewników” archeologii chrześcijańskiej, jakim jest do dziś (zob. M.Y. Perrin, *L'invention du cimetière: le cas romain*, „Communio” 20:1995, 99-113; V. Fiocchi Nicolai, *Gli spazi delle sepolture*

o których nie przetrwały żadne informacje, oprócz ich imion zachowanych w nazwach cmentarzy (il. 1): Priscilla, Maximus, Thraso przy Via Salaria, Cyriaca przy Via Tiburtina, Praetextatus przy Via Appia, Balbina i Domitilla przy Via Ardeatina, Commodilla przy Via Ostiensis, Pontianus przy Via Portuensis, Calepodius przy Via Aurelia.

Pod względem statusu prawnego poczynania chrześcijańskich fundatorów grobowców nie różniły się od fundacji sepulkralnych zakładanych również przez pogan⁹. Jednakże, jak się wydaje, w przypadku tych pierwszych możemy dopatrywać się innych, nowych w świecie starożytnym, motywacji. Pogańscy właściciele grobowców uczynili miejsca w nich swoim przyjaciółom lub członkom rodziny, traktując to jako cenny dar lub wyraz wdzięczności¹⁰. Zwyczaj fundowania przez chrześcijan obiektów przeznaczonych na wspólny użytek natomiast doskonale wpisuje się w kontekst charakterystycznych dla ich środowisk wzajemnych relacji wynikających z miłości bliźniego¹¹. Teksty źródłowe nie pozostawiają wątpliwości, iż kierując się tą nadrzędną zasadą chrześcijańskiej etyki¹² starano się wspierać w różnych dziedzinach¹³. Rozmiary chrześcijańskich cmentarzy rozwijających się na coraz większą skalę od początku III wieku świadczą wymownie, że sfera sepulkralna była jedną z tych dziedzin, w których miłosierdzie i pomoc bliźniemu znalazły szerokie zastosowanie.

Formą pomocy stosowaną przez chrześcijan było udostępnianie mniej zaможnym współwyznawcom nie tylko działek cmentarnych, ale i pomieszczeń we własnych domach¹⁴. Od początku istnienia Kościoła miejscem spotkań jego członków były pomieszczenia w domach prywatnych właścicieli, świeckich bądź

cristiane tra il III e il IV secolo: genesi e dinamica di una scelta insediativa, w: *La comunità cristiana di Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all'alto medioevo. Atti del convegno, Roma 12-14 novembre 1998*, ed. L. Pani Ermini – P. Siniscalco, Città del Vaticano 2000, 348) teza, iż co najmniej jedna z tych nekropoli, nazywana cmentarzem Kaliksta (*coemeterium Calixti*), była fundacją biskupią; por. G.B. De Rossi, *Esame archeologico e critico della storia di s. Callisto narrata nel libro nono dei Filosofumene*, „Bulletino di archeologia cristiana” 4 (1866) 1-14, 17-33; P. Styger, *L'origine del cimitero di S. Callisto sull'Appia*, w: „Rendiconti PARA” 4 (1925-1926) 91-153. Zdaniem niektórych badaczy fundacją biskupią był również cmentarz przy Via Aurelia, gdzie sam Kalikst (217-222) został pochowany „in cimeterio suo”, por. *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, Paris 1957, I, s. 141; A. Nestori, *La catacomba di Calepodio al III miglio dell'Aurelia Vetus. I parte*, RivAC 47 (1971) 169-279.

⁹ Por. CIL VI, 8942; 16246; zob. F. De Vischer, *Le droit des tombeaux romains*, Milano 1963, 261-276.

¹⁰ Por. N. Purcell, *Tomb and Suburb*, w: *Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung, Status, Standort*, München 1987, 38n.

¹¹ Por. *Epistula ad Diognetum* 1 i 10.

¹² Por. J 13, 34-35; 15, 12 i 17; 1J 3, 17; 4; Gal 5, 14; 6,2; Rz 13, 8-10.

¹³ Por. m.in. Justinus, *Apologia* I 67; Tertulianus, *Apologeticus* 39, 7; Eusebius, HE IV 23, 10; zob. S. Longosz, *Ksenodochium – hospicjum wczesnochrześcijańskie*, VoxP 16 (1996) z. 30-31, 275-280.

¹⁴ Por. Rz 16, 5; *Acta Iustini* 3.

duchownych¹⁵. Od III wieku istniały też przeznaczone specjalnie na zgromadzenia wspólnot chrześcijańskich domy, które określano terminem „eklezyja” (ἐκκλησία, *ecclesia*)¹⁶. Tekst tzw. Edyktu Mediolańskiego¹⁷ pozwala domyślać się, że chrześcijanie w czasach prześladowań Dioklecjana spotykali się zarówno w miejscach prywatnych, jak i należących do wspólnoty (*ius corporis*). Nakaz wydany w 313 roku przez Konstantyna, ażeby zwrócono wspólnocie chrześcijan (*corpori christianorum*) to, co do nich należało, dowodzi, że Kościoły mogły już wówczas posiadać nieruchomości¹⁸. Na pytanie, jaka była forma tej własności i jaki w niej udział mieli świeccy fundatorzy, wciąż jeszcze nie ma zadowalającej odpowiedzi. Badania ostatnich dziesięcioleci pozwoliły jednak lepiej zrozumieć przynajmniej pewien wycinek tego zagadnienia, mianowicie kwestię tzw. *tituli*, które powstawały w Rzymie w IV-V wieku¹⁹. Były to fundacje, które miały umożliwić szybko rozwijającemu się Kościołowi rzymskiemu działalność liturgiczną i duszpasterską, sprawowaną przez przydzielonych do każdego z tytułów prezbiterów²⁰. Fundatorzy natomiast dostarczali środków na wybudowanie eklezji oraz na wyposażenie jej w sprzęty liturgiczne i źródła światła. Zapewniali ponadto stały dopływ funduszy koniecznych do długofalowego działania fundacji, czerpanych zazwyczaj z dochodów, jakie przynosiły różnego rodzaju nieruchomości, posiadłości ziemskie etc.²¹.

Okresem wzmoczonej aktywności prywatnych fundatorów tytułów i związanych z nimi budowli kościelnych była 2. poł. IV i 1. V wieku. Były to czasy, w których wyraźnie przybrało na sile zjawisko konwersji elit. Wśród wyznawców chrześcijaństwa znaleźli się najdostojniejsi i najbogatsi Rzymianie, dostatecznie zamożni, aby stać ich było m.in. na fundowanie coraz bardziej okazałych budowli. Dzięki publikacjom Charlesa Pietri²² nie ma wątpliwości, że

¹⁵ O tym, że tak było także w czasach pokoju, świadczy wzmianka Atanazego o spotkaniach odbywanych w Rzymie około roku 340 w domu kapłana o imieniu Vitus (*Apologia contra Arianos* 20); zob. G. De Spirito, *Domus (?) Viti presbyteris, Lexicon Topographicum Urbis Romae* (= LTUR), ed. E.M. Steinby, II, Roma 1995, 215-216.

¹⁶ Por. J.Y. Campbell, *The Origin and Meaning of the Christian Use of the Word Ekklesia*, JTS n.s. 49 (1948) 130-142; V. Saxer, *Domus ecclesiae – οἶκος τῆς ἐκκλησίας* in den frühchristlichen litterarischen Texten, RQ 83 (1988) 167-179.

¹⁷ Por. Lactantius, *De mortibus persecutorum* 48, 7-9; Eusebius, HE X 5, 11.

¹⁸ Por. Eusebius, HE X 5, 15-17.

¹⁹ Por. F. Guidobaldi, *L'inserimento delle chiese titolari di Roma nel tessuto urbano preesistente: osservazioni ed implicazioni*, w: *Quaeritur inventus colitur. Miscellanea in onore di Padre Umberto Maria Fasola*, Città del Vaticano 1989, 383-396; tenże, *Roma. Il tessuto abitativo, le 'domus' e i 'tituli'*, w: *Storia di Roma, III: L'età tardoantica, 2. I luoghi e le culture*, Torino 1993, 69-83.

²⁰ Znani przede wszystkim z inskrypcji nagrobnych – np. G.B. De Rossi, *Inscriptiones christianae Urbis Romae*, II, Roma 1888 (dalej cyt. De Rossi, ICVR II), 322, 440, 5153, 5160; ICVR n.s. VII, 18091; zob. L. Duchesne, *Notes sur la topographie de Rome au moyen-âge. II. Les titres presbitéraux et les diaconies*, „Mélanges d'archéologie et d'histoire” 7 (1887) 217-243.

²¹ Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 220-222; por. tamże, s. 170n, 212n.

²² *Roma christiana. Recherches sur l'origine de l'Eglise de Rome, son organisation, sa politique*,

zdecydowaną większość budowli kościelnych, które powstały w Mieście w 2. poł. IV i w V wieku przypisać trzeba wywodzącym się ze środowisk arystokratycznych przedstawicielom laikatu²³. Należał do nich m.in. senator Pammachiusz²⁴, fundator tytułusa i eklezji na wzgórzu Caelius²⁵, przyjaciel św. Hieronima, który wielokrotnie wspomina o nim w swojej korespondencji²⁶, a także wymieniona w biografii biskupa Innocentego w *Liber Pontificalis*²⁷ niejaka Vestina²⁸, *inlustris femina*, która poleciła w testamencie, aby środki uzyskane ze sprzedaży jej kosztowności przeznaczyć na ufundowanie tytułusa i wzniesienie bazyliki przy Vicus Longus²⁹. Pozostałych fundatorów tytułusów³⁰ znamy tylko z imienia, które przetrwało w nazwach ich fundacji: Anastasia (?)³¹, Aemiliana³², Balbina³³, Byzans³⁴, Caecilia (lub Cecilius)³⁵, Clemens (?)³⁶,

son ideologie de Miltiade à Sixte III (311-440), Rome 1976, 447-573; tenże, *Evergétisme et richesse ecclésiastiques dans l'Italie du IVe à la fin du Ve s.: l'exemple romain*, „Ktema” 3 (1978) 317-337; tenże, *Aristocratie et société cléricale dans l'Italie chrétienne au temps d'Odoacre et de Théodoric*, MEFRA 93 (1981) 417-467; zob też B. Ward Perkins, *From Classical Antiquity to the Middle Ages*, Oxford 1984, 230-235.

²³ Por. L. Pani Ermini, *Forma Urbis: lo spazio urbano tra VI e IX secolo*, w: *Roma nell'alto Medioevo*, Spoleto 2001 (= Settimane di studio del CISAM, 48), s. 271: „la critica, anche se con valutazioni diverse nei tempi e nei modi, è concorde nel riconoscere nell'evergetismo dell'aristocrazia romana la fonte primaria del formarsi e ampliarsi del patrimonio immobiliare e fondiario della Chiesa”; Y. Duval – L. Pietri, *Evergétisme et épigraphie dans l'Occident chrétien (IVe-VIe s.)*, w: M. Christol – O. Masson (red.), *Actes du Xe Congrès International d'Epigraphie Grecque et Latine, Nîmes, 4-9 Octobre 1992*, Paris 1997, 371-396.

²⁴ Por. A.H.M. Jones – J.R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I: A.D. 260-395, Cambridge 1971 (dalej cyt. PLRE I), s. 663; Ch. i L. Pietri (red.), *Prosopographie chrétienne du Bas-empire*, 2. *Italie (313-604)*, t. 2 (L-Z), Rome 2000 (dalej cyt. *Prosopographie II*), s. 1576-1581.

²⁵ Por. F. Astolfi, *SS. Iohannes et Paulus, titulus*, w: LTUR III, Roma 1996, 105-107.

²⁶ Por. *Epistolae*: 48 (Apologeticum ad Pammachium); 57 (Ad Pammachium de optimo genere interpretandi); 66 (Ad Pammachium de dormitione Paulinae).

²⁷ Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 221.

²⁸ Por. A.H.M. Jones – J.R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II: A.D. 395-527, Cambridge 1980 (dalej cyt. PLRE II), s. 1157 (Vestina).

²⁹ Por. M.G. Zanotti, *SS. Gervasius et Protasius, titulus*, w: LTUR II, Roma 1995, 37n.

³⁰ Być może byli to wyłącznie świeccy, ale nie można wykluczyć, że niektórzy z wyluczonych należeli do kleru. Wg utworów hagiograficznych kapłanami mieli być: Crescens, Cyriacus, Eusebius, Gaius – zob. Pietri, *Roma christiana*, s. 561. Znikoma wartość tego typu przekazów nie pozwala jednak polegać na zawartych w nich informacjach – zob. tenże, *Donateurs et pieux établissements d'après le légendier romain (V^e-VIIe s.)*, w: *Hagiographie, cultures et sociétés IVe-XIIe siècle. Actes du colloque organisé à Nanterre et à Paris (2-5 mai 1979)*, Paris 1981, 435-453.

³¹ Por. M. Cecchelli, *S. Anastasia, titulus*, w: LTUR I, Roma 1993, 37n.

³² Por. L. M. Spera, *Aemiliana, titulus*, tamże, s. 20.

³³ Por. S. Episcopo, *S. Balbina, titulus*, tamże, s. 155.

³⁴ Por. F. Astolfi, *SS. Iohannes et Paulus, titulus*, w: LTUR III, Roma 1996, 105-107.

³⁵ Por. N. Parmegiani – A. Pronti, *S. Caecilia, titulus*, w: LTUR I, Roma 1993, 206n.

³⁶ Por. F. Guidobaldi, *Domus: Clemens*, w: LTUR II, Roma 1995, 84n; tenże, *S. Clemens*, w: LTUR I, Roma 1993, 278n.

Crescens³⁷, Cyriacus³⁸, Eusebius³⁹, Nicomedes⁴⁰, Praxedes⁴¹, Prisca⁴², Pudens⁴³, Sabina⁴⁴. Nazwy te widnieją pod aktami synodów, które odbyły się w Rzymie w latach 499 i 595. Ówczesni prezbiterzy podpisali się pod nimi podając informację, który z tytułów był przez nich na synodach reprezentowany. Większość spośród znanych z tekstów tytułów i kościołów, które do nich należały, udało się zidentyfikować i zlokalizować (il. 2), wiele istnieje zresztą nadal, chociaż w zmienionej postaci⁴⁵.

Teksty źródłowe zawierają informacje i o innych, oprócz cmentarzy i tytułów, prywatnych fundacjach, które powstały w Rzymie w okresie wczesnego chrześcijaństwa, takich jak kościoły, baptysteria. Wspominają także o dekoracjach, zwłaszcza mozaikowych, w istniejących już budowlach. Na przykład w liście prefekta Miasta Symmacho do cesarza Honoriusza (418) pojawiają się wzmianki o *ecclesiae Marcelli*⁴⁶ i *Theodora*⁴⁷, zaś jedna z inskrypcji⁴⁸ informuje nas, że fundatorem baptysterium przy tytulusie Anastazji był prefekt Miasta w latach 400-402 Fl. Macrobius Longinianus⁴⁹. Wiemy też, że Fl. Avitus Marinianus, prefekt praetorium w 422 i konsul w 423 roku⁵⁰ wraz ze swoją żoną Anastazją⁵¹ „vota beatissimo Petro apostolo persoluit”⁵². Inskrypcja o takiej treści zachowała się w Cod. Vat. Palat. 591 wraz z informacją, że znajdowała się ona „in fronte foras in ecclesia sancti Petri ubi IIII animalia circum Christum

³⁷ Por. M. Cecchelli, *Crescentiana, titulus*, LTUR I, Roma 1993, 325.

³⁸ Por. M. Cecchelli, *S. Cyriacus, titulus, monasterium*, tamże, s. 338n.

³⁹ Por. G. De Spirito, *S. Eusebius, titulus*, w: LTUR II, Roma 1995, 239n.

⁴⁰ Por. S. Serra, *Nicomedes, titulus*, w: LTUR III, Roma 1996, 344.

⁴¹ Por. tenże, *S. Praxedes, titulus*, w: LTUR IV, Roma 1999, 161n.

⁴² Por. M.G. Zanotti, *S. Prisca, titulus*, tamże, s. 162n.

⁴³ Por. A. Milella, *S. Pudentiana, titulus*, tamże, s. 166-168.

⁴⁴ Por. S. Episcopo, *S. Sabina, basilica, titulus*, tamże, s. 221-223.

⁴⁵ Por. Duchesne, *Notes sur la topographie de Rome au moyen-âge*, passim; J.P. Kirsch, *Die römischen Titelkirchen im Altertum*, Paderborn 1918; F. Lanzoni, *I titoli presbiteriali di Roma antica nella storia e nella legenda*, RivAC 2 (1925) 195-257; R. Vielliard, *Les titres romains et les deux éditions du Liber pontificalis*, RivAC 5 (1928) 89-103; M. Cecchelli, *Note sui 'titoli' romani*, „Archeologia Classica” 37 (1985) 293-305; Guidobaldi, *L'inserimento delle chiese titolari di Roma nel tessuto urbano*, passim.

⁴⁶ Por. *Relatio Symmachii ad Honorium principem* 6, CSEL 35, 60.

⁴⁷ Por. tamże, 5, CSEL 35, 59.

⁴⁸ Por. De Rossi, ICVR II, s. 150, 19; *Corpus Basilicarum Christianarum Romae* (= CBCR), ed. R. Krautheimer, I, Città del Vaticano 1937, 43-63.

⁴⁹ Por. PLRE II, s. 686n.

⁵⁰ Por. PLRE II, s. 723n.

⁵¹ Por. PLRE II, s. 76

⁵² Por. ICVR ns II, 4102; *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres* (= ILCV), ed. E. Diehl, Berlin 1925-1931, 1758; 1759 – zob. A. Silvagni, *Intorno ad un gruppo di iscrizioni del IV e V secolo appartenenti alla Basilica Vaticana*, „Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma” 57 (1929/1930) 135-147.

sunt picta”⁵³. Możemy wnioskować, że w ramach prac przy odnawianiu bazyliki watykańskiej, jakie przeprowadzono w czasach Leona Wielkiego (440-461)⁵⁴, wykonano na fasadzie mozaikę ufundowaną przez parę małżeńską z najwyższych wówczas sfer arystokracji rzymskiej. Inne inskrypcje przypisują tej samej lub innej Anastazji⁵⁵ i, jak się wydaje, również jej mężowi oraz synom Rufiusowi Viventiusowi Gallusowi⁵⁶ i Rufiusowi Praetextatusowi Postumianusowi⁵⁷ udział w finansowaniu jeszcze innych prac w Bazylice św. Piotra⁵⁸. Wiemy także, że Ricimer, najpotężniejszy wówczas po cesarzu człowiek Zachodniego Cesarstwa, *magister utriusque militiae* w latach 456-472, spełniając votum w roku 462 ozdobił mozaiką ariański kościół dedykowany św. Agacie⁵⁹.

O wyglądzie eklezji fundowanych w tamtym czasie dają nam wyobrażenie przede wszystkim pozostałości samych kościołów, np. *Ecclesia Pudentiana*⁶⁰ z oryginalną mozaiką w absydzie (il. 3), San Vitale, czyli dawna eklezja Vestyny⁶¹ z dobrze zachowanymi murami (il. 4) i Santa Sabina na Awentynie, gdzie możemy zobaczyć nie tylko pierwotną bryłę budowli, ale i drewniane drzwi dekorowane reliefem oraz elementy dekoracji wnętrza (il. 5). Ciekawe uzupełnienie naszej wiedzy o ówczesnych wnętrzach kościelnych znajdujemy w jednym z listów św. Hieronima, w którym pisze on o ścianach eklezji okrytych marmurowymi płytami, o podwojach ozdobionych srebrem i kością słoniową, i o ołtarzach dekorowanych klejnotami⁶².

Czy fundowanie tego typu budowli wynikało z pobudek, jakie przypisaliśmy fundatorom cmentarzy w Rzymie przedkonstantyńskim? Czy było bezinteresownym działaniem na rzecz wspólnoty? Tym razem mamy podstawy, aby domyślać się, iż motywacja wypływająca z chrześcijańskiego przykazania miłości bliźniego (ἀγάπη, *caritas*) nie była jedyną. Z pewnością nie można jej wykluczyć, zwłaszcza we wczesnym okresie, kiedy fundatorzy nie afiszowali się hojnością i podkreślali dobroczynny cel, a nie własną zasługę. Jednakże

⁵³ De Rossi, ICVR II, s. 55, n. 10.

⁵⁴ Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 239.

⁵⁵ Identyfikacja jest sporna – zob. Silvagni, dz. cyt., s. 138-147; por. Ch. i L. Pietri (red.), *Prosopographie chrétienne du Bas-empire, 2. Italie (313-604)*, t. 1 (A-K), Rome 1999, (dalej cyt. *Prosopographie I*) Anastasia I, s. 111.

⁵⁶ Por. PLRE II, s. 492, 3

⁵⁷ Por. PLRE II, s. 901, 4.

⁵⁸ Por. De Rossi, ICVR II, s. 54, n. 7; s. 148, n. 15; ICVR ns II, 4097, 4122; por. ICVR ns II, 4102.

⁵⁹ Por. De Rossi, ICVR II, 438; ILCV 1637; CBCR I, s. 3

⁶⁰ Taka nazwa występowała na datowanym na 384 rok epitafium lektora Leopardusa (G.B. De Rossi, „Bulletino di Archeologia Cristiana” 1867, s 50).

⁶¹ Por. PLRE II, s. 1157; *Prosopographie II*, s. 2267n.

⁶² Por. *Epistula* 130, 14, CSEL 56, 194: „alii aedificent ecclesias, uestiant parietes marmorum crustis, columnarum moles aduehant earumque deaurent capita pretiosum ornatum non sentientia, ebore argentoque ualuas et gemmis aurea uel aurata distinguant altaria”, zob. tłum. J. Czuj: Św. Hieronim, *Listy*, III, Warszawa 1954, 323.

z czasem w ich działalności można dostrzec przejawy idei „euergetyzmu”⁶³. Tym, stosunkowo niedawno utworzonym⁶⁴ terminem, określa się w literaturze przedmiotu praktykowanie w starożytności „świadczeń ze strony bogatych warstw społecznych na rzecz mieszkańców swego miasta lub państwa”⁶⁵. Wszyscy badacze są zgodni co do tego, że celem tego typu działań nie zawsze była chęć wspomagania ubogich. W każdym razie nie był to cel nadrzędny. Jak pisze Ewelina Marciniak, „zasadniczym czynnikiem inspirującym postępowanie dobroczyńców było dążenie do uzyskania korzyści”⁶⁶. Fundatorem chodząło przede wszystkim o podkreślenie swej pozycji społecznej, a niekiedy także o pozyskanie skutecznego narzędzia w walce o wpływy polityczne⁶⁷. Do powszechnie występujących form euergetyzmu należało, obok rozdawnictwa i organizacji igrzysk, wznoszenie własnym kosztem budowli publicznych⁶⁸.

Badacze zajmujący się zjawiskiem euergetyzmu długo sądzili, że był to zwyczaj związany z antyczną ideą miasta i uległ zanikowi w okresie dominacji chrześcijaństwa. Bernhard Laum w zakończeniu swego dzieła o starożytnych fundacjach stwierdza wręcz, że to właśnie chrześcijaństwo położyło im kres⁶⁹. W ostatnich dziesięcioleciach zaczęto jednak zwracać baczniejszą uwagę na podobne praktyki stosowane również w środowiskach chrześcijan⁷⁰. Miejsce, jakie w ich świadчениach na rzecz lokalnych wspólnot zajmowało fundowanie budowli, jest obecnie przedmiotem zainteresowania przede wszystkim prawników i historyków, którzy analizują inskrypcje fundacyjne i dedykacyjne, m. in.

⁶³ Posługuję się tym neologizmem, ponieważ nie ma w języku polskim odpowiednika, który oddawałby sens tego terminu, wywodzącego się od greckiego εὐεργετέω („dobrze czynić, zasłużyć się komuś”), por. H.G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, 712.

⁶⁴ Pojawił się w publikacjach A. Boulanger (*Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie*, Paris 1923, 25: „évergétisme”) i H.I. Marrou (*Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris 1965, 176, tłum. pol. S. Łoś: *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969, 171: „euergetyzm”).

⁶⁵ Por. S. Mrozek, *Rozdawnictwa prywatne w municypaliach italskich w okresie wczesnego cesarstwa*, „Meander” 25 (1972) 15; J.C. Rockwell, *Private Baustiftungen für die Stadtgemeinde auf Inschriften der Kaiserzeit im Westen des römischen Reiches*, Jena 1909; B. Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike. Ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte*, Leipzig 1914; H. Schaaf, *Untersuchungen zu Gebäudestiftungen in hellenistischer Zeit*, Köln 1992.

⁶⁶ *Italscy fundatorzy budowli oraz motywy ich działań*, „ZNUG. Historia” 13 (1983) 54.

⁶⁷ Por. S. Mrozek, *Rozdawnictwo w epoce wczesnego cesarstwa*, w: J. Wolski – T. Kotula – A. Kunisz (red.), *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – społeczeństwo – gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz*, Kraków 1994, 391n; J. Jundziłł, *Rozdawnictwa pieniędzy w późnym Cesarstwie Rzymskim (zarys problemu)*, VoxP 16 (1996) t. 30-31, 49-56.

⁶⁸ Portret euergety – zob. Augustinus, *Contra Academicos* I 2.

⁶⁹ Por. Laum, dz. cyt., s. 255: „Das Christentum setzt allen ein Ende”.

⁷⁰ Por. m.in. R. Puza, *Gründer einer Gemeinde und Stifter einer Kirche oder eines Klosters in der christlichen Antike*, „Archiv für katholisches Kirchenrechts” 151 (1982) nr 1, 58-72; T.J. Cornell, *Gründer*, RAC XII 1107-1171; J.P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Roman Empire*, *Dumbarton Oaks Studies* 24, Cambridge Mass. 1987.

z terenu Italii⁷¹, Ziemi Świętej⁷² i Afryki⁷³. Z badań tych wynika, że wiele łączyło fundacje chrześcijan z wcześniejszymi oraz późnoantycznymi formami euergetyzmu⁷⁴. Wspólną ich cechą było na przykład traktowanie fundacji jako środka do upamiętnienia i uhonorowania donatora. Budując kościoły fundatorzy dbali o uwiecznienie swoich imion w inskrypcjach umieszczanych w widocznym miejscu, *in introitu ecclesiae*⁷⁵, czego przykład zachował się do naszych czasów w kościele S. Sabina na Awentynie. Imiona fundatorów wspominano też w liturgii⁷⁶, pojawiły się w *Martyrologium Hieronymianum*⁷⁷, a od VI wieku zaczęto fundatorów nazywać świętymi (*sancti*)⁷⁸ i czcić na równi z męczennikami, z którymi ich zresztą często utożsamiano.

Wiele danych źródłowych dowodzi, że chrześcijanie fundowali kościoły, nie tylko z chęci dostarczenia współwyznawcom miejsc kultu, ale również dlatego, że należąc do grupy zamożnych mieszkańców miast poczuli się do obowiązków względem swych współobywateli⁷⁹, jak o tym pisze Luce Pietri: „Pour un aristocrate chrétien fortuné, fonder à titre privé un pieux établissement constituait, dans l'Antiquité Tardive, le moyen par excellence de contracter une solide assurance sur la vie éternelle, tout en acquérant ici-bas la gloire reconnue à l'évergète”⁸⁰.

Hołdowanie zwyczajom zbyt bliskim tradycyjnej mentalności ukształtowanej przez funkcjonowanie w strukturach życia miejskiego i zbyt dalekim od chrześcijańskiej troski o bliźnich, spotkało się z krytyką kościelnych przywódców⁸¹.

⁷¹ Por. J.P. Caillet, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges*, Roma 1993; V. Fiochi Nicolai, *Evergetismo ecclesiastico e laico nelle iscrizioni paleocristiane del Lazio*, w: *Historiam pictura refert. Miscellanea in onore di Padre Alejandro Recio Veganzones O.F.M.*, Città del Vaticano 1994, 237-252.

⁷² Por. P. Baumann, *Spätantike Stifter im Heiligen Land. Darstellungen und Inschriften auf Bodenmosaiken in Kirchen, Synagogen und Privathäusern*, Wiesbaden 1999.

⁷³ Por. C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, t. 1: *La permanence d'une civilisation municipale*, Paris 1979, 384.

⁷⁴ Por. Pietri, *Roma christiana*, s. 558: „Un nouvel évergétisme a pris le relais”.

⁷⁵ W.S. Lorenzo in Damaso – por. R. Krautheimer, *CBCR*, s. 148; w eklezji titulusa Pammachiusa – zob. De Rossi, *ICVR II*, s. 150.

⁷⁶ Por. V.L. Kennedy, *The Saints of the Canon of the Mass*, Città del Vaticano 1938, 22-23 I 189.

⁷⁷ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, ed. H. Quentin – H. Delehaye, Bruxellis 1931, 442 (14 VIII): „Eusebii tituli conditoris”; tamże, s. 190 (14 IV): „Cyriaci conditoris tituli”.

⁷⁸ Por. Gregorius Magnus, *Epistulae V 57a*, *MGHEP* 1, 366-367.

⁷⁹ Por. P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, 52: „Les notables chrétiens se ruinent en oeuvres pies et charitables parce que ce sont des notables...”.

⁸⁰ L. Pietri, *Évergétisme chrétien et fondations privées dans l'Italie de l'Antiquité tardive*, w: J.M. Carrié – R. Lizzi Testa (red.), „*Humana sapit*”. *Études d'Antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout 2002, 253.

⁸¹ Por. m.in. Joannes Chrysostomus, *De inani gloria* 3-8, *SCh* 188, 74-85; A. Natali, *Christianisme et cité à Antioche à la fin du IV siècle d'après Jean Chrysostome*, w: Ch. Kannengiesser (red.),

Dostrzegając w poczynaniach chrześcijańskich fundatorów niepokojące pokrewieństwo z ideą euergetyzmu, starali się wskazywać im lepszą drogę, której celem jest wspomaganie ubogich, a nie zyskiwanie poklasku (*honoros vani*) przez popisywanie się hojnością i wspaniałomyślnością⁸². Hieronim, w cytowanym już liście do arystokratki Demetriady, która, jak pisał, „przez swe pochodzenie i bogactwo jest pierwsza w świecie rzymskim”⁸³, udziela jej m.in. takich rad:

„Niech inni budują kościoły, niech okrywają ściany marmurowymi płytami, niech przywożą ciężkie kolumny [...]. Nie ganię, nie zabraniam.[...] I lepiej jest to czynić, niż odłożywszy dostatki leżeć na nich. Ale tobie przyświeca inny cel: Chrystusa odziewać w ubogich, odwiedzać w chorych, karmić w łaknących, przyjmować w tych, którzy dachu nie mają”⁸⁴.

Idąca w tym kierunku ewolucja znaczenia terminu εὐεργετεῖν zaczęła się w języku chrześcijan dość wcześnie. W liście *Do Diogneta* czytamy, że dobrowolne wspomaganie potrzebujących (εὐεργετεῖν) jest naśladowaniem Boga⁸⁵. Na podobieństwa między publicznym spektaklem urządzanym przez euergetę (*munerarius*) a rozdawaniem jałmużny zwracał uwagę też Cyprian, pisząc, że w tym drugim przypadku widzami są Bóg i aniołowie⁸⁶. Dionizy, biskup Koptyntu, w cytowanym przez Euzebiusza liście do Rzymian pisze:

„Od początku bowiem jest u was w zwyczaju, by braciom świadczyć przeróżne dobrodziejstwa (εὐεργετεῖν), by do wielu kościołów, rozrzuconych po wszystkich miastach, posyłać zapomogi, jakie rozsyłacie już od początku”⁸⁷.

Drogę polecaną przez Kościół wybrały między innymi opisywane przez Hieronima Fabiola⁸⁸ i Paulina⁸⁹, fundatorki szpitali, czyli tzw. nosokomiów (νοσοκομείων)⁹⁰ oraz mąż tej ostatniej, wspomniany już Pammachiusz, który,

Jean Chrysostome et Augustin (Actes du colloque de Chantilly, 22-24 septembre 1974), Paris 1975, 41-59; Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 149, 10, CCL 40, 2184; tenże, *De civitate Dei* II 20, CCL 47, 51n; tenże, *Sermo* 32, 20, CCL 41, 407; C. Lepelley, *Saint Augustin et la cité romano-africaine*, w: Kannengiesser (red.), *Jean Chrysostome et Augustin*, s. 31: „L'évergétisme était donc une générosité calculée, intéressée, corruptrice, nullement comparable à la charité chrétienne. L'historien peut considérer cette vue fort pessimiste de la vie municipale comme très largement inexacte et injuste”.

⁸² Por. np. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 103, sermo 3, 12.

⁸³ *Epistula* 130, 1, CSEL 56, 176, tłum. Czuj III 304.

⁸⁴ Tamże, 14, CSEL 56, 194, Czuj III 323, zob. wyżej n. 62.

⁸⁵ Por. *Ad Diognetum* 10, 6.

⁸⁶ Por. *De opere et elemosynis* 21-22; zob. R. Pankiewicz, *Pieniądz w działalności dobroczynnej Kościoła afrykańskiego*, *VoxP* 16 (1996) t. 30-32, 116-117.

⁸⁷ Eusebius, *HE* IV 23, 10, *SCh* 31, 204-205, tłum. A. Lisiecki, *POK* 3, 183.

⁸⁸ Por. *PLRE* I, s. 323; *Prosopographie*, I, s. 734n.

⁸⁹ Por. *Prosopographie*, II, s. 1629n.

⁹⁰ Por. Hieronymus, *Epistula* 77, 6; zob. Longosz, *Ksenodochium*, art. cyt., s. 310-311.

aby uczcić pamięć zmarłej żony, wydał w Bazylice Watykańskiej ucztę dla licznie zgromadzonych osób; postąpił tak, jak to czynili jego pogańscy przodkowie⁹¹, ale zaprosił na ucztę nie ludzi, o których względy zabiegał, lecz ubogich, dla których posiłek ten był formą materialnej pomocy⁹². Św. Paulin z Noli pisze, że Pammachiusz, jako wyróżniający się hojnością, otrzymał nawet tytuł *Ecclesiae munerarius*⁹³. Zastosowanie tu terminu, który nawiązuje do antycznych *munera*, świadczeń obywateli na rzecz miasta, wydaje mi się szczególnie wymownym świadectwem kontynuacji w sposobie myślenia i działania rzymskiej arystokracji. Tyle, że to nie miasto było beneficjentem darów, lecz Kościół (*plebs Dei*), a darczyńca oczekiwał nagrody za swój dar nie na ziemi, lecz w niebie. Może zatem należałoby, idąc w ślady Grzegorza Wielkiego, nie używać tu słowa dar (*donum*), lecz raczej pożyczka (*mutuum*)? Znamienne są jego słowa w liście z 600 roku:

„Cokolwiek daje się ubogiemu, nie jest to – jeśli się zważy dokładnie – dar, lecz pożyczka, ponieważ bez wątpienia odbiera się z wielokrotnym zyskiem to, co się daje”⁹⁴.

Liczne świadectwa dowodzą, że przedstawiciele rzymskiej arystokracji byli bardzo czynni w różnego rodzaju świadczeniach na rzecz bliźnich. Na przykład wspomniany Pammachiusz ufundował w Ostii „in portu Romano” *xenodochium*, czyli schronisko dla przybyszów⁹⁵. Jest to najstarsza tego typu budowla w okolicy Rzymu, o jakiej zachowały się dane źródłowe, a być może w ogóle najstarsza, jaka powstała na Zachodzie. Zaproponowana przez De Rossiego identyfikacja *xenodochium* Pammachiusza z budowlą na planie bazylikalnym, którą znaleziono w pobliżu portu Trajana⁹⁶ została odrzucona przez Paula-Alberta Févriera⁹⁷ i obecnie jego lokalizacja pozostaje kwestią otwartą⁹⁸. Ufundowanie innego

⁹¹ Por. Mrozek, *Rozdawnictwo w epoce wczesnego cesarstwa*, s. 396-398.

⁹² Por. Paulinus Nolanus, *Epistula* 13, 11-15, CSEL 29, 92-96; por. Hieronymus, *Epistula* 66, 5, CSEL 54, 652.

⁹³ Por. *Epistula* 13, 11-16, CSEL 29, 92-97.

⁹⁴ *Epistulae* X 8, MGHEp 2, 242, tłum. J. Czuj; Św. Grzegorz Wielki, *Listy*, IV, Poznań 1955, 12-13.

⁹⁵ Por. Hieronymus, *Epistula* 66, 11.1; 77, 10; zob. Longosz, *Xenodochium*, art. cyt., s. 275-336, spec. 309-310; R. Santangeli Valenzani, *Pellegrini, senatori e papi. Gli xenodochia a Roma tra il V e il IX secolo*, „Rivista dell’Istituto Nazionale d’Archeologia e Storia dell’Arte” 19-20 (1996-1997) s. 204 (serdecznie dziękuję pani mgr Beacie Pawłowskiej, że poleciła mi ten artykuł).

⁹⁶ Por. G.B. De Rossi, *I monumenti cristiani di Porto*, „Bulletino di Archeologia Cristiana” 4 (1866) z. 3, 50-51.

⁹⁷ Por. Février, *Ostie et Porto à la fin de l’antiquité. Topographie religieuse et vie sociale*, „Mélanges d’archéologie et d’histoire” 70 (1958) 316-317.

⁹⁸ Por. P. Testini (*Damaso e il santuario di S. Ippolito a Porto*, w: *Saecularia Damasiana, Atti del convegno internazionale per il XVI centenario della morte di papa Damaso I*, Città del Vaticano 1986, 301) zasugerował jego lokalizację w pobliżu memorii Hipolita, ale nie poparł tej propozycji żadnymi argumentami.

xenodochium, tym razem na terenie Miasta, przypisuje się też jednemu z przedstawicieli słynnego rodu Anicjuszy⁹⁹. Riccardo Santangeli Valenzani uważa, że znane z listu Grzegorza Wielkiego *xenodochium Anichiorum*¹⁰⁰ można identyfikować z budowlą lokalizowaną na obszarze dawniej zajmowanym przez *Porticus Minucia*¹⁰¹, w okolicy zburzonego w latach 30-tych XX wieku kościoła S. Lucia de Calcarario¹⁰². Za jej fundatora uważa Glabriona Faustusa¹⁰³, Prefekta Miasta w latach 408, 425 i 437¹⁰⁴, określonego w jednej z inskrypcji jako *Faustus xenodochos*¹⁰⁵. Również z korespondencji Grzegorza Wielkiego¹⁰⁶ wiemy o istnieniu w Rzymie *Xenodochium Valerii (Valerii)*, które, sądząc na podstawie nazwy, ufundować mogli członkowie innego wielkiego rodu rzymskiego, Waleriusze. W ślad za Giovanni Battistą De Rossim¹⁰⁷, lokalizuje się je na ogół na terenie słynnego domu Waleriuszy na Monte Celio¹⁰⁸.

Anicia Faltonia Proba dochody ze swych włości w Azji przeznaczyła „clericis, pauperibus et monasteriis”¹⁰⁹; Galla Patricia¹¹⁰, córka Aureliusza Symmachusa, który przewodził senatowi w czasach Teodoryka, owdowiawszy wstąpiła do założonego prawdopodobnie przez nią monasterium S. Stephani na Watykanie¹¹¹, nazywanego później *Monasterium S. Stephani cata Galla patri-*

⁹⁹ Por. Hieronymus, *Epistula* 130, 3, CSEL 56, 177: „inlustre Anicii sanguinis genus, in quo aut nullus aut rarus est, qui non meruerit consulatum”.

¹⁰⁰ Por. *Epistulae* IX 8, MGHEP 2, 46.

¹⁰¹ Por. D. Manacorda, *Trasformazione dell'abitato nel Campo Marzio: l'area della „Porticus Minucia”*, w: L. Parol – P. Delogu (red.), *La Storia economica di Roma nell'alto Medioevo alla luce dei recenti scavi archeologici. Atti del Seminario (Roma 2-3 aprile 1992)*, Firenze 1993, 31-51; R. Santangeli Valenzani, *Tra la Porticus Minucia e il Calcarario. L'area sacra di largo Argentina nell'Altomedioevo*, „Archeologia Medievale” 21 (1994) 57-98; tenże, *Pellegrini, senatori e papi*, art. cyt., s. 205-207, 223-225.

¹⁰² Por. Ch. Hülsen, *Le chiese di Roma nel Medioevo*, Roma 2000, 306.

¹⁰³ Por. Santangeli Valenzani, *Pellegrini, senatori e papi*, s. 205-207.

¹⁰⁴ Por. PLRE II, s. 452-454.

¹⁰⁵ Por. M. Guarducci, *L'epigramma greco di Fausto e le nuove scoperte in Campo Marzio*, „Rendiconti PARA” 42 (1969-1970) 219-243.

¹⁰⁶ Por. *Epistulae* IX 66a i 82, MGHEP 2, 86-87 i 97; *Liber Pontificalis*, I, s. 456 i 482.

¹⁰⁷ Por. G.B.de Rossi, *La casa dei Valerii sul Celio e il monastero di S. Erasmo*, „Studi e documenti di Storia e Diritto” 7 (1886) 242-243.

¹⁰⁸ Por. B. Brenk, *La cristianizzazione della Domus dei Valerii sul Celio*, w: W. V. Harris (red.), *The transformation of „Urbs Roma” in Late Antiquity. Proceedings of a Conference held at the University of Rome „La Sapienza” and at the American Academy in Rome*, Portsmouth. Rhode Island 1999, 72-73. Santangeli Valenzani proponuje inną, jak podkreśla hipotetyczną, lokalizację: „nell'area dei Mercati Traianei” (*Pellegrini, senatori e papi*, s. 208n, 226).

¹⁰⁹ Por. list Celestyna z 15 marca 432 roku (ACO I 2, coll. Veronensis 23, 4, s. 90), w którym papież skarży się, że nie dotarły do niego te pieniądze.

¹¹⁰ Por. PLRE I, s. 492 (Galla 5); *Prosopographie* I, s. 882-883.

¹¹¹ Źródłem tej informacji jest znów tekst Grzegorza Wielkiego, (*Dialogi* IV 14); por. G. Ferrari, *Early Roman Monasteries. Notes for the History of the Monasteries and Convents at Rome from the V through the X Century*, Città del Vaticano 1957, 319.

cia¹¹²; wódz Justyniana Belizariusz¹¹³, założył *xenodochium* w rejonie via Lata (S. Maria in xenodochio= S. Maria di Trevi)¹¹⁴; zaprzyjaźniona z Grzegorzem¹¹⁵ patrycjuszka Barbara¹¹⁶ jest uważana za fundatorkę monasteru koło kościoła św. Andrzeja, o którym wspomina Liber Pontificalis w biografii Grzegorza II¹¹⁷. Euergetyzm zatem nie tyle zanikł, co raczej zmienił charakter¹¹⁸ stając się dobroczynnością w nowożytnym znaczeniu tego słowa: dobroczynność = *amor pauperum*¹¹⁹.

Inna zmiana, jaką zaobserwować można było od końca V wieku, polegała na coraz częstszym powstawaniu fundacji z zapisów testamentowych. Na przykład Flavius Theodobius Valila, zmarły przed 483 r. gocki *magister utriusque militiae*¹²⁰, ofiarował Kościołowi w testamencie bazylikę Juniusa Bassusa, którą papież Symplicjusz dedykował św. Andrzejowi¹²¹. Wymowa tego rodzaju darów była jednoznaczna: przekazując fundusze na cele charytatywne oczekiwano od obdarowanych konkretnych wyrazów wdzięczności – modlitwy o zbawienie dusz darczyńców¹²².

Okazało się jednak, że świeccy fundatorzy nie zawsze mogli być pewni spełnienia tych oczekiwań. Biskupi wykazywali coraz większą skłonność do ograniczania ich wpływu na dalsze funkcjonowanie fundacji i w 2. połowie V stulecia miały miejsce nawet zatargi pomiędzy biskupem Rzymu a darczyńcami¹²³. W 483 r. arystokraci rzymscy pod wodzą prefekta pretorium Caeciny Deciusa Maximusa Basiliusa podjęli próbę interwencji u biskupa, oskarżając przedstawicieli Kościoła o przeznaczanie darowizn na cele niezgodne z wolą ofiarodawców¹²⁴. Papież Gelazy (492-496) rozstrzygnął problem postanawiając, że fundatorzy będą zrzucać się na piśmie wszelkich roszczeń wobec swych

¹¹² Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 501.

¹¹³ Por. PLRE III, s. 181-224; *Prosopographie*, I, s. 279-281.

¹¹⁴ Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 296.

¹¹⁵ Por. *Epistulae* XI 23 i 25, MGHEp 2, 284-286.

¹¹⁶ Por. *Prosopographie* I, s. 252-253.

¹¹⁷ Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 397-398; zob. Ferrari, *Early Roman Monasteries*, s. 53-54.

¹¹⁸ Zdaniem Paula Veyne (*Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, 44-67 i 52) ta zmiana była radykalna: „ Les legs des évergètes païens d'autrefois et les libéralités pieuses ne se ressemblent que par l'énormité de leurs effets [...] les motivations respectives sont en revanche presque opposées ”.

¹¹⁹ Por. A. Giardina, *Amor civicus. Formule e immagini dell'euergetismo romano nella tradizione epigrafica*, w: A. Donati (red.), *La terza età dell'epigrafia. Colloquio AIEGL* (Borghesi 1986, Bologna, ottobre 1986), Faenza 1988, 81-82.

¹²⁰ Por. PLRE II, s. 1147.

¹²¹ Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 249; CBCR 1, 65. Valila jako fundator darów dla kościoła w Tivoli (471 r.), których lista się zachowała – zob. tamże, s. CXLV.

¹²² Por. Santangeli Valenzani, *Pellegrini, senatori e papi*, s. 217.

¹²³ Por. Pietri, *Aristocratie*, s. 430-431.

¹²⁴ Por. Symmachus, *Epistula* 6, ed. A. Thiel, *Epistolae Romanorum Pontificum*, Braunsberg 1867, 685-688; zob. Ch. Pietri, *Évergétisme*, s. 317-337; L. Pietri, *Évergétisme chrétien*, s. 253-263.

fundacji, a żaden kościół nowo fundowany nie będzie dedykowany bez zgody biskupa Rzymu¹²⁵. Następne regulacje prawne Pelagiusza (556-561) i Grzegorza Wielkiego (590-604) doprowadziły do pełnej kontroli biskupów nad fundacjami świeckich¹²⁶.

W VI wieku proporcje, o których wspomniałam na początku artykułu, uległy odwróceniu i świeccy mieli w Rzymie coraz mniejszy udział w fundacjach; dominować zaczęły natomiast fundacje papieskie, zwłaszcza w dziedzinie budowy przeznaczonych na cele charytatywne. Powstawały wprawdzie nadal w Rzymie kościoły fundowane przez osoby świeckie, na przykład kościół św. Marcina „juxta sanctum Silvestrem Palatini inlustris viri pecuniis fabricans et exornans”¹²⁷. Prefekci Miasta, na przykład Eusevius (523/524), nadal remontowali budowlę kościelne i miejskie¹²⁸. Jednakże arystokracja kierowała w tym czasie swą uwagę w coraz większym stopniu ku fundacjom lokalizowanym na terenach ich własnych włości, położonych poza Rzymem¹²⁹. *Liber Pontificalis* wspomina, że prefekt pretorium Italii, Albinus Iunior¹³⁰ i jego żona Glaphyra w latach 498-503 ufundowali bazylikę z relikwiami Piotra i Wawrzyńca *in fundum Pacianum (Pacianianus)* przy 27 mili via Tiburtina¹³¹. To jedno z wielu takich przedsięwzięć, charakterystycznych zwłaszcza dla grona wielkich posiadaczy ziemskich. Zdaniem Charlesa Pietri przyczyna takiego rozwoju sytuacji mogła być zgoła prozaiczna: umiejscowienie fundacji poza Rzymem zapewniało fundatorom lepszą nad nimi kontrolę¹³².

¹²⁵ *Epistula* 14, 25, ed. A. Thiel, *Epistolae Romanorum Pontificum*, Braunsberg 1867, 375; zob. J. Gaudemet, *Histoire d'un texte. Les chapitres 4 et 25 de la décrétale du pape Gélase du 11 mars 494*, w: *Mélanges offerts à H.Ch. Puech*, Paris 1974, 289-298.

¹²⁶ Por. L. Pietri, *Évergétisme chrétien*, s. 253-263.

¹²⁷ *Liber Pontificalis*, I, s. 46; por. B. Wronikowska, *Wokół tematyki titulusa Ekwicjusza – Sylwestra – Marcina*, RH 38 (1990) z. 1, 1-11.

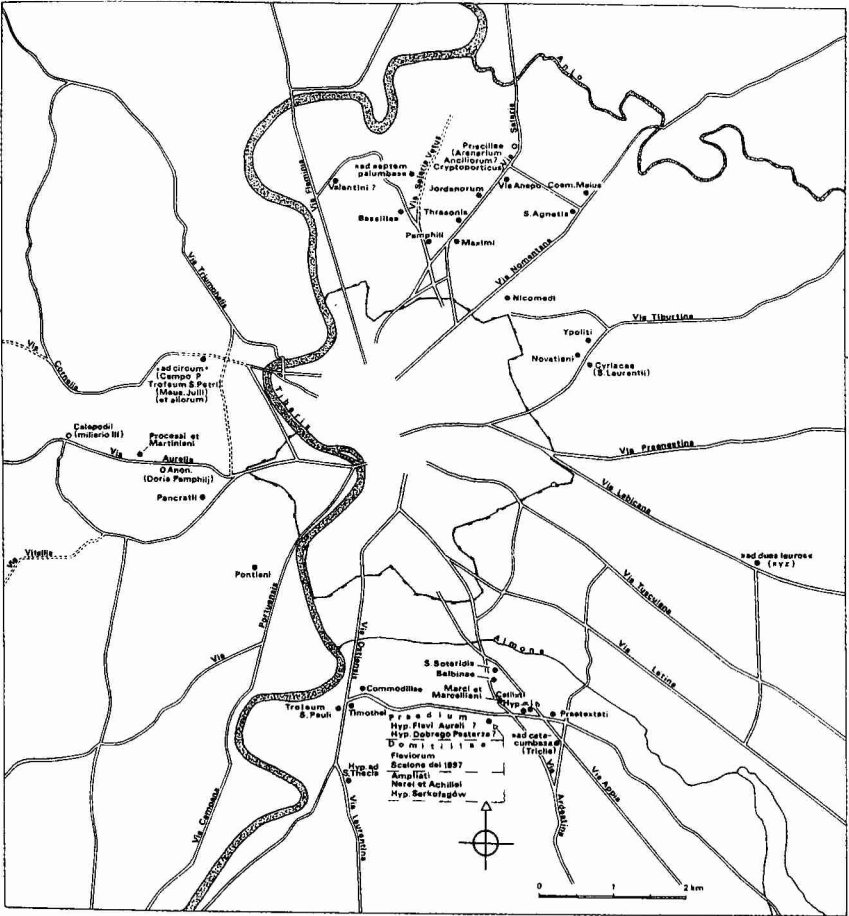
¹²⁸ Por. ICVR ns. II, 4789; 4793; 4794.

¹²⁹ To, oczywiście, tylko jeden z aspektów interesującego zjawiska powrotu „na wieś” właścicieli wielkich posiadłości ziemskich, które miało miejsce w V-VI wieku; zob. m.in. J. Fontaine, *Valeurs antiques et valeurs chrétiennes dans la spiritualité des grands propriétaires terriens à la fin du IVe siècle occidental*, w: J. Fontaine – Ch. Kannengiesser (red.), *Epektasis. Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou*, Paris 1972, 571-595.

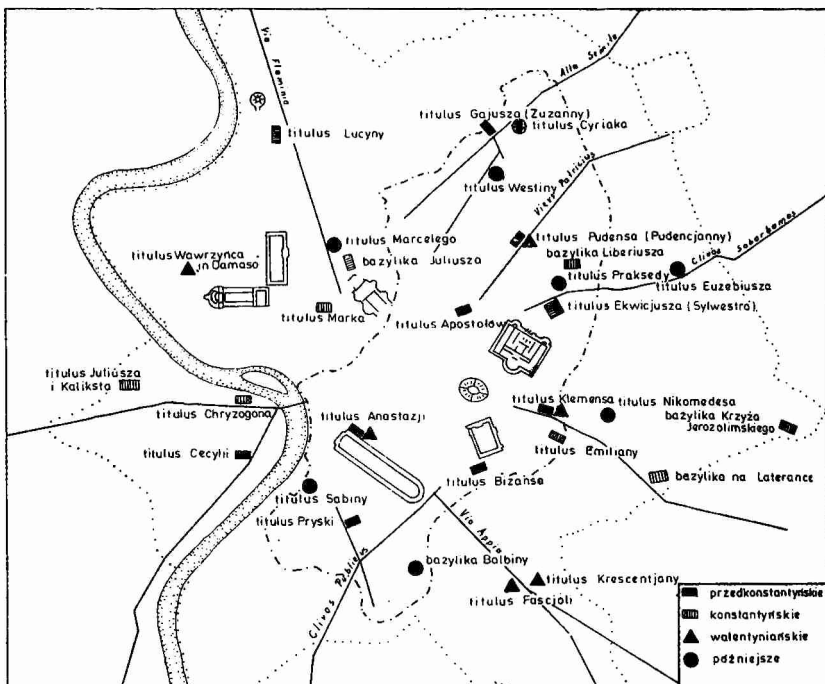
¹³⁰ Por. PLRE II, s. 51-52; *Prosopographie*, I, s. 78-79.

¹³¹ Por. *Liber Pontificalis*, I, s. 263.

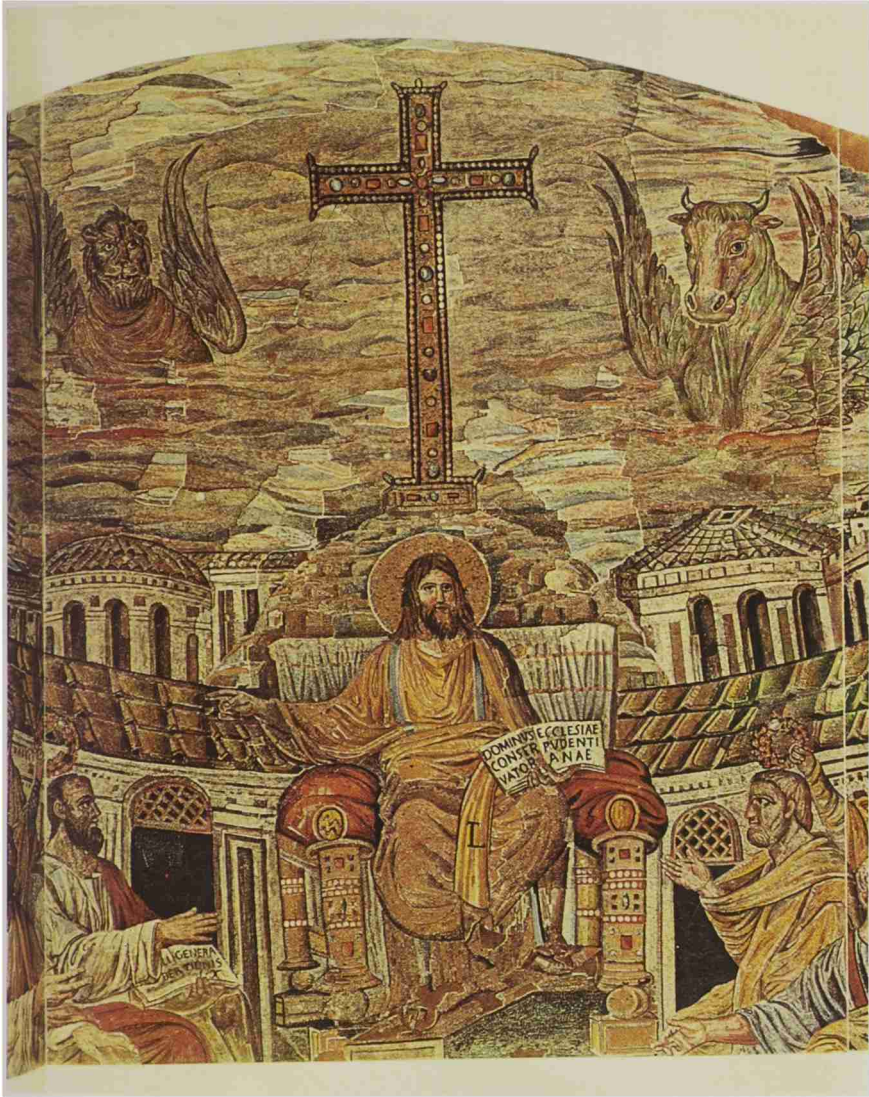
¹³² Por. Pietri, *Aristocratie*, s. 428-429.

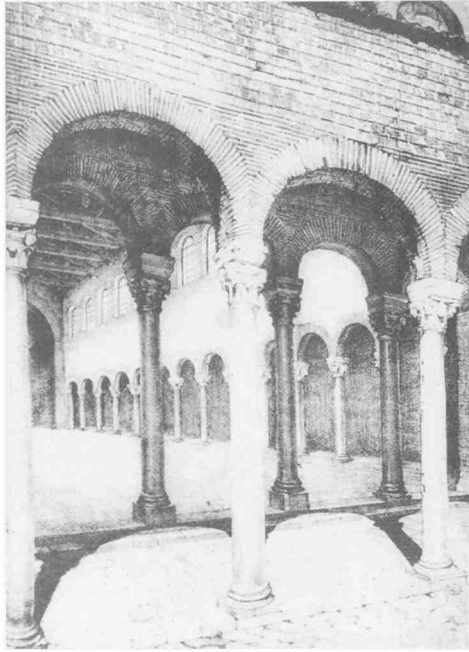
1. Rozmieszczenie cmentarzy chrześcijańskich na początku IV wieku.

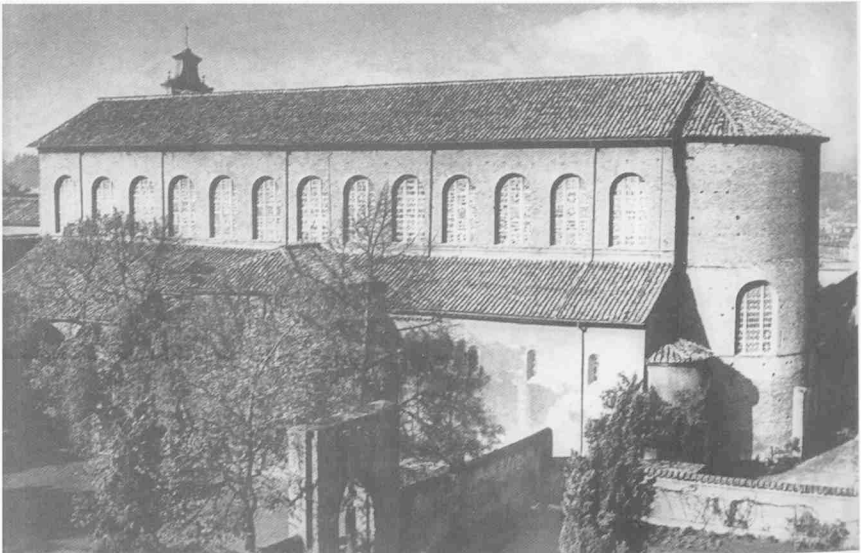
2. Rozmieszczenie kościołów tytułowych na planie Rzymu.

3. Mozaika w absydzie S. Pudenziana (fragm.).

4. S. Vitale – fragment muru z okresu wczesnochrześcijańskiego.

5. Kościół S. Sabina.

I LAICI COME FONDATORI DEGLI EDIFICI DELLA CHIESA
NELLA ROMA PALEOCRISTIANA

(Riassunto)

Il funzionamento quotidiano della Chiesa romana nei primi secoli del cristianesimo era possibile grazie agli aiuti materiali provenienti soprattutto da parte dei membri laici della Chiesa. Durante il III s. coloro, guidati principalmente dalla carità cristiana, condividevano con i confratelli le loro parcelle cimiteriali e le loro case. Nel IV-V s. nacquero a Roma i *tituli*, vale a dire le fondazioni che avevano come scopo il facilitare alla Chiesa, allora in forte sviluppo, lo svolgere della sua attività liturgica e pastorale, condotta dai presbiteri assegnati ad ogni *titulus*. I fondatori fornivano i fondi necessari per la costruzione e l'arredamento delle *ecclesiae* e per il loro funzionamento. Grazie alle pubblicazioni di Ch. Pietri non ci sono più dubbi che la fondazione della maggior parte degli edifici sacrali costruiti a Roma nella 2. metà del IV e nel V s. deve essere assegnata ai laici, provenienti dall'aristocrazia romana. Possiamo presumere che essi non furono spinti soltanto dal comandamento cristiano della carità (*caritas*) ma anche dall'idea – propria agli abitanti delle città tardo antiche – di „euergetismo” che si mostrava tra l'altro nel vedere la fondazione come un mezzo per serbare la memoria e onorare il donatore. I superiori ecclesiastici cercavano di mostrare ai fondatori la strada che fosse diretta non ad acquisire la gloria (*honores vani*) presentando la propria generosità, ma a un effettivo aiuto ai poveri. Al termine *euergetein* si cercò di dare un senso vicino al suo originale significato: „fare il bene”.

Nella seconda metà del V s. i vescovi mostrarono una sempre maggiore inclinazione a ridurre l'influenza dei donatori al funzionamento delle fondazioni. Le regolazioni legali di Pelagio (556-561) e di Gregorio Magno (590-604) portarono ad un effettivo controllo dei vescovi sopra le fondazioni dei laici. Nel VI s. i laici a Roma partecipano sempre meno nelle fondazioni; cominciano a dominare quelle pontificie, specialmente nel campo dedicato alla carità.